

UUESTI KOKKU KORJATUD JA RAAMATUKS MUUTUNUD SÕSARA SÕRMELUUD

Sõsara sõrmeluud. Naised eesti muinasjuttudes. Koostanud ja ümberjutustanud Merili Metsvahi. Illustreerinud Britt Samoson. Tallinn: Kirjastus Hunt, 2018. 230 lk.

Raamatu pealkiri on täistabamus, selle silmamisel tärkas kohe soov lugema hakata. Eks peab küll möönma, et pealkirja märkamiseni viis raamatu äärmiselt pilkupüüdev välimus.

Kogu raamatust kõnelda on palju keerukam kui pelgalt pealkirja ja kujundust kiita. Pealkirjast siiski veel niipalju, et eesti muinasjuttude tundja mõistab kohe, et see on vormel muinasjutust „Vaeslaps käoks” (ATU 720). Usun, et iga eesti keelt emakeelena kõneleja saab sellest algsõnalisest sõnapaarist väikese õnnehormooni süsti. Sõsara sõrmeluud! Kui hästi see kõlab! Paraku pole raamatu nimijutus vormelit selle traditsioonilisel kujul.

Aga enne raamatu lugemisel tekkinud mõtete jagamist mõni sõna eesti muinasjuttude avaldamisest viimastel aastatel. Võib öelda, et need on olnud lausa murrangulised ja toonud meie muinasjuturiigile ridamisi uusi raamatuid. Kahtlemata on see seotud juba 20 aastat tulemuslikult tegutsenud Eesti Rahvaluule Arhiivi muinasjuttude töörühmaga, mida juhib Risto Järv. On loodud andmebaas, ilmunud on kaheköiteline teaduslik antoloogia „Eesti muinasjutud I. Imemuinasjutud”. Nii pole imegi, et ainekikku hästi tundvad töörühma liikmed on mitmekesi ja üksi koostanud ning avaldanud ridamisi erinevas mahus rahvapärasmataid väljaandeid.

Eelmise aasta lõppki tõi mitu uut rahvajuturaamatut, igauks koostamise-toimetamise põhimõtetest erinev. „Vaese mehe õnn” sisaldab mitmete Lätis Ludza ümbruses elanud rahvaste jutte. Väga erineval moel kirja pandud tekstede on ka erinevatel põhimõtetest toimetatud, nii et kaante vahele on need jõudnud ikka ja jälle erinevates keelekujujades. Nimetatud väljaanne on taas valminud muinasjuturühma kollektiivse tööna, nagu mitmed teised eelnenud aastatel. Teised kaks raamatut, üks setu ja teine Tarvastu kihelkonna juttudega, panevad samuti võrdlema Merili Metsvahi raamatuga. Terje Lillmaa jutustatud lugudest on pealkirja „Õnnõotsja. Õnneotsija” kandva raamatu kokku seadnud Risto Järv. Jutustaja on oma mitmest allikast pärineva repertuaari edasi andnud setumurdeliselt, väljaanne toob paralleelselt ära kirjakeelsed tõlked. Hoopis vastupidiselt on toimunud mulgi rahvakultuuri edendaja Kristi Ilves, kes on raamatus „Ämariguaa luu. Tarvastu” kirjakeelsetena ja poolkirjakeelsetena talletatud lood murdepäraseks teinud. Eespool nimetatutest omakorda erineva tee on valinud Merili Metsvahi, esitades kõik lood kirjakeelselt enda ümberjutustustena. Milline neist toimimisviisidest on parem? Murdekeel loob arhailise õhustiku, mis aitab ehk imepärasesse

sündmustesse paremini sisse elada. Aga kõhkluseta võib väita, et käesoleva sajandi teise aastakümne lõpus on kergem lugeda kirjakeelset teksti isegi neil, kes suulises kõnes veel murde(joontega) keelt kasutavad. Nii väga kui ma ise ka murdeid armastan, pean paraku nentima, et nii murrete kõnelejaid kui ka mõistjaid jääb järjest vähemaks. Kui aga mõni setu või võru laps („Õnnõotsja” on sisu ja kujunduse poolest suuresti lastele suunatud) vaatab kirjakeelset teksti lugedes siiski teise silmaga ka setumurdelist, tuletades vanavanemate abil meelde unustusse vajunud sõnu, oleks see väga rõõmustav. Mulgi murde suhteline lähedus kirjakeelele laseb Tarvastu raamatut lugeda ka murdetäus-tata inimesel, kes väikest vaimupingutust ei pelga.

Merili Metsvahi pole muinasjutu-uuriija. Tema ülimalt tihedas bibliograafias on pikemat aega olnud kesksed soouurimuslikud artiklid. Neist pärinevaid mõisteid ja seisukohti on kasutatud ka muinasjuturaamatu koostamisel. Juba alapealkiri „Naised eesti muinasjuttudes” annab selgelt teada, kuhu lugeja tähelepanu suunatakse. Tegelikult on kõigis juttudes ka meestegelased, aga koostaja on valgusvihi suunanud just naistele. 30 juttu on esitatud viie ala-osa kaupa: naisevõtt ja mehelemine, abielu, eraldi veel abielu loomaga, õe ja venna suhted ning võorasema suhted võorastütrega. Igale osale järgneb lühike arutlus eelnenud ja teistes sarnastes juttudes esinenud teemal. Tegelikult on abiellumine kui eepika universaalne teema sageli esindatud ka õe-venna ja võorasema juttudes. Naisevõtt viib abieluni ja needki jutud on seotud. Aga liigendamata jutud oleksid ehk tähelepanu hajutanud, nii et alaosadeks jaotamine on õigustatud.

Raamatu alapealkirjas nimetatud muinasjutud on täpsemalt imemuinasjutud. Eks mõeldaksegi tavakeeles muinasjuttudest kõneldes just imemuinasjutte. Metsvahi on oma varasemate uuringute juures ometi kokku puutunud

naisteamaga teistes jutuliikides, näiteks legendides, aga ka libahundimuistendites. Muidugi on otsus seekord ühe žanriga piirduda aktsepteeritav. Järgmine raamat võiks haaret laiendada, sellesse võiks tulla kas või naljandilised muinasjutud, milles leiab rohkem kajastust Metsvahile huvi pakkuv seksuaalsusega seotu – meenutagem tema viimast artiklit möödunud aasta Keeles ja Kirjanduses¹.

Juttude valik tüpoloogiat vaadates on hea. Kõik raamatusse võetud on tõesti rahvajutud, mitte jutustajate juhuimprovisatsioonid või kogujate omalooming, mida meie rahvaluulearhiivis on küllalt palju. Geograafilise esindatuse suhtes tõuseb juba kahtlusi. Koostaja märgib, et ta ei suutnud vältida setu materjali suurt osakaalu, sest „just setu jutuvestjate pajatused olid sõnadesse pandud kõige ladusamalt ja varustatud kõige ilusamate kõnekujunditega” (lk 220). Tõepoolest, setu jutuvara on tüpoloogiliselt ülimalt rikas, olles säilitanud ühelt poolt väga vanu tüüpe ja motiive, teiselt poolt on seda rikastanud venelastelt laenatud imemuinasjutud ja eriti legendid. Samuti pole kahtlust setude jutustajameisterlikkuses. Aga siis tulnuks ehk juba kaaludagi puht setu väljaannet, sest praegusel kujul on proportsioonid paigast ära. Setu jutte on kaks kolmandikku, teistest piirkondadest Viru- ja Võrumaalt, Saaremaalt ja mujalt pärit tekstid mõjuvad äraeksinuna.

Setu juttude ülekaalukast esindatusest tublisti halvem on aga see, et neist omakorda kaks kolmandikku on pärit vastuolulisest Samuel Sommeri kogust. Ühelt poolt on tegemist justkui setude päriselt oma koguga, sest seni olid nende pärimust talletanud väljaspoold kogujad. Muljet avaldab ka kogu maht. Teisalt on selles leitud mitmeid olulisi puudusi. Kriitika on olnud

¹ M. Metsvahi, Esimese öö õiguse steereotüübi leviku eellugu. Mõisnike ja talutüdrukute suhetest regilaulus ning valgustusajastu saksa kirjameeste teostes. – Keel ja Kirjandus 2018, nr 7, lk 521–540.

pädev, kuigi Metsvahi näib (lk 139) end sellest distantseerivat, näiteks kirjutab ta, et üleskirjutajatele ja esitajatele raha maksmist „heideti ette”. Arvo Krikmann kirjutab: „Tasutud on ridade arvu järgi ja pahatihti on tagajärjeks olnud peatähelepanu suundumine folkloorilt eneselt ridadele.”² Ridade tegemine võis avalduda mitmel moel. Krikmann juhib viidatud kohas tähelepanu juttude venitamisele, mida muide Metsvahigi möönab (lk 139). Rein Saukas on Eesti mõistatuste allikaloo põhjalikus käsitluses³ osutanud Sommeri kogu puudusi konkreetsemalt mõistatuste, aga ka teiste rahvaluuleliikide alal: üksteise materjali kasutamine, trükistest mahakirjutamine, samade tekstide omistamine erinevatele, koguni olematutele informantidele. Metsvahi tahab kriitika põhjusena näha seda, et Sommeri kaastöölised polnud „kõrgelt haritud teadlased”. Ometi on eesti folkloristid tunnustanud Jakob Hurda väga napi haridusega kaastöölisi, kes suutsid hoolimata konarlikust käekirjast ja maadlemisest õigekirjaga pärimust kiiduväärsel tasemel jäädvustada. Selliseid külakooli haridusega häid kaastöölisi oli ka hilisematel aegadel. Kurja juur oli üsna ilmselt ikka raha, mille osa Metsvahi püüab pisendada.

Sommeri kogu eelistamine näitab paraku, et koostaja on ajanud segi laduse ja paljusõnalisuse. Ridade tegemiseks kasutasid Sommeri kaastöölised muinasjuttudele olemuslikult võrast seletamist ja põhjendamist. Ehedas setu jutus on dialoog napp ning tabav, aga Sommeri kogus on needki sõnaohtrad. Ometi on just setu juttudest tänu jutustamistraditsiooni kauasele säilimisele rohkesti häid ja täpseid kirjapanekuid ning ka helisalvestusi. Eks ole Merili Metsvahi isegi olnud osaline nende tege-

² A. Krikmann, Eesti vanasõnad, I. Toim A. Krikmann, I. Sarv. Tallinn: Eesti Raamat, 1980, lk 45.

³ R. Saukas, Eesti mõistatuste allikalugu 3. (Reetor 7.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2007, lk 76–77, 81–85.

misel, on ju tema doktoritöö aineks setu jutustajalt Ksenia Määrsepal salvestatud pärimus. Kui mingi mõistetamatu põhjus sundis jutte valima just Sommeri kogust, tulnuks vähemalt sõnaline liigliha julgete kärbetega kõrvaldada. On ju koostaja olnud mitte ainult ümberpanija, st tõlkija, vaid ka ümberjutustaja, ja võinuks endale rohkem vabadust lubada. Lausa kahju on traditsioonilisel kujul ühest minu lemmikjutust „Vanahalvast isa” (Ee 327J*). Vaadeldava raamatu tekstis pealkirjaga „Vanahalb ja tema naised” puuduvad iseloomulikud ilusad vormelid, sissejuhatuses kirjeldatakse pikalt vanahalva kosjaskäiku, on lisatud dialogid, kus vanahalb uurib sündinud lapse sugu jne. Miks vanahalb siis oma lapsi sööb? Siin pole midagi seletada – ta on ju vanahalb. Üleskirjutaja(te) targutamise ja sooviga täita rohkem paberipinda on seletatav veel lisaosa vanahalva teisest abielust. Iseloomustav on lause: „Nii rääkis vanahalb uuele naisele pikalt oma elust eelmise naisega” (lk 107). Tõepoolest lausa talumatult pikalt räägitakse selles ja teisteski Sommeri kogu juttudes kõigest.

Raamatus on ka jutte, mis järgivad rahvapärast setu jutustamisstiili, näiteks „Kärnkonn mõrsjaks” (lk 194–197), aga see ei pärine Sommeri, vaid ERA kogust. Kokkuvõttes on siiski nii, et pigem pärinevad raamatu ladusamad lood mujalt kui Setumaalt, tehes seega tühjaks koostaja kiidusõnad.

Muide, setu pärimuse, sealhulgas muinasjuttude rahvaehtsates kirjapanekutes valitseb vastandus *ristiinimesed* – *vanahalvad*. *Ristirahvas* ja *paganasugu* (lk 184) on hoopis teiste tähendusväljadega ja mõjuvad eksitavalt. Asi on ju selles, et setu *ristiinimeste* puhul ei rõhutada eriliselt nende kristlikku usku – ei, tegu on lihtsalt normaalse inimestega. Ja arhailised setu vanahalvad näivad esindavat pigem mingit *Homo sapiens*i eelset liiki kui etnilise usundi tunnustajat. Muinasjuttude vanahalvad võivad kirikuski käia! Eksitav, ja pealegi arusaamatult sõnastatud on Metsvahi aru-

telu seoses muinasjutu „Naine hundiks” võõrasemaga, „[---] keda on kirjeldatud poolkuradina ning kes sarnaneb seega vanakurja naisega, keda võib pidada ka paganasoost naiseks” (lk 184). Sellele lõigule oleksid küll toimetajad pidanud tähelepanu juhtima.

Tegelikult kerkib raamatu toimetamise osas esile mitmeid probleeme. Arvan, et toimetajad pidanuksid rohkem teadma muinasjuttudest, nende stiilist, aga ka murretest, eriti Setu murrakust. Polnuks vaja isegi ammendavat tundmist, kuid siiski suutlikkust enda teadmiste puudulikkust märgata ja vigade vältimiseks küsida nõu asjatundjatelt. Koostaja tänab küll saatesõnas Paul Hagu setu sõnade seletamise eest, aga ma ei saa aru, kes ja mille järgi valisid välja vastavad sõnad. Seletamisväärseks on peetud näiteks *taari*, mis ilmselt on üldiselt tuntud sõna. Aga kes on *imekana* (lk 54)? Mis on *perakesed* (lk 81)? *Huunisa* (lk 163)? Nimekirja võiks pikendada. Kui koostaja või toimetajad ei ole taibanud Hagu käest küsida, on tulemuseks seletamata jätmine või vigased seletused. Viimastest kurioossem on *tsirgupeni*, mis on tähttäheliselt ’linnukoerteks’ tõlgitud (lk 63). *Tsirk* on muidugi esmatähenduses lind, aga ka hellitussõna, nagu setu laulu „Kulla imä, tsirgu imä” ja paljude kihelkondade pulmalauludes esinev *langunaised*, *linnukesed*. Niisiis olnuks õige tähendus ’koerakesed, linnukesed’ või veidi vabamalt ’koerakesed, kullakesed’. Esineb ka lihtsalt järjekindlusetust. Kui on *teeda*, siis peaks olema ka *paaba*. Kui alaosade vahelistes esseedes on kirjandusele viidatud üpris vabalt teksti sees, siis saatesõnas on korralikult vormistatud viited joone all.

Kui veel keelest kõnelda, siis mõnel pool vaatas ehmatavalt vastu eesti (kõne)keeles viimastel aegadel toimunud sõnade tähenduse muutumine. Mulle kui vanainimesele mõjub häirivalt näiteks väljend „koledad naised”. Metsvahi on seda sõna kasutanud muretult sellises kontekstis, kus isegi *inetu* oleks

tarbetu. Vend ise ei olnud *kole* ning ta ei tahtnud naiseks võtta enda õest *koledamat* neiut (lk 63)? Usun, et vend oli üpris hea välimusega, kuigi venna välimusest kõnelemine on ajendatud üleskirjutaja soovist üks rida juurde lisada.

Kindlasti oli hea mõte kasutada kahte või isegi kolme varianti, et avaldatav tekst oleks täielikum. Variantide ühendamine on siiski täpsust ja mõõdu tunnet nõudev töö. Ka käesolevas väljaandes on märgatavad erinevate allikate kasutamisest johtuvad vastuolud. Kahest variandist on kokku pandud näiteks „Õde käoks”. Tekstis kehastub õe hing esmalt käoks, aga lõpus ilmub juba tuvikese kujul. See pole kooskõlas muinasjutu esteetikaga. Kahest variandist, mis pärinevad pealegi üks Saare-, teine Setumaalt, on kokku pandud ka „Naine oherdiaugust”. Tulemusel pole viga: erinevat päritolu motiivid on märgatavad ainult asjatundjale, aga teatud pidurdatus süžee arengus on silmatorkavam. Ja – see ei johtu küll variantide ühendamisest – tõsiselt häirib segadus vaka all oleva küünlaga (lk 123). Vaka alla pandi – vastupidiselt piibellikule tähendamisõnale – just põlev küünal, et valgus oleks kohe vajalikul hetkel olemas.

Temaatilistest lühiesseedest ja saatesõnast pole põhjust palju rääkida juba nende väikese mahu tõttu. Sealjuures esineb veel kordumisi, nii et alaosade vahelistes tekstides vaadeldud teemasid puudutatakse uuesti saatesõnaski. Kindlasti mõjuvad alati ergastavalt setu naiste mälestused meheleminekust ja kurjast võorasemast. Kasuks on tulnud ka paari naljandi kasutamine. Aga miks on mööda mindud regilauludest, kus ongi ju peresuhteid nähtud peamiselt naise pilguga? Oma ema ja võorasema võrdlevatele väga mõjuvatele lauludele oleks võinud vähemalt viidata, samuti õdede-vendade vahekorra kajastustele. Ühe konkreetse naisevõtulooga seoses on pikemalt peatunud (lk 38) jutustaja Feodor Vanahundi – keda on tituleeritud jälle tänapäevale omasel moel „legendaarseks” – repertuaaril ja elulool, mis

tugineb ilmselt tema autobiograafia.⁴ Autobiograafia on muidugi muljet avaldav, meenutades mitmes suhtes vanade soldatite pajatusi ja pajatusi nendest. Kuidas ikka oli selle Prantsusmaa vanglaga (Vanahunt nimetab mitmeid vanglaid), seda ei saa me ilmselt ialgi teada. Tundub, et Merili Metsvahi on selleski olnud ülearu usaldav. Muidugi ei lähe ka muud koostaja seisukohad arvustaja omadega alati kokku. Kas tõesti on olemas seos Tamula kiviaegsest matusest leitud kuretiibade ja linnukujukeste ning muinasjutu „Kured viisid vennakese ära” vahel (lk 94–95)? Kahtlen selles oletuses mitmel põhjusel. Esiteks on meie muus pärimusainestikus linnuks kehastunud surnuhing ise, kes niimoodi suhtleb elavatega, uurijate poolt oletatud kiviaegsest uskumusest linnust hinge saatjana pole midagi teada. Teiseks võivad kured olla vennakese röövijaina sekundaarsed, olles asunud algse(ma) röövija nõia asemele, kes esineb näiteks vene variantides. Kindlasti pole „Hanenahk” mõne 1930. aastate setu jutustaja omalooming (lk 216). Ega variantide väike arv ja kitsalt alalt pärinemine veel tähenda, et tegu on uusloominguga. See võib osutada hoopis vastupidisele, nimelt et jutt on väga vana ja jõudnud unustamisjärku.

Kõigest hoolimata on hea, et Merili Metsvahi selle raamatu koostas. Avaldamata juttude arv jääb ikkagi üli suureks. Nende hulgas on väga palju tutvustamist väärivaid nii süžee – olgu näitena huupi nimetatud jutt emast, kes armukese meelega on valmis laskma oma lapsi tappa (ATU 567) – kui ka omapäraste süžeede liitumiste ja tõeliselt hea sõnastuse poolest. Selliseid leidub õnneks kõigi maakondade juttudes. Pealegi on järgmistel tegijatel lihtsam oma teed otsides eelkäijate vigadest õppida. Võib-olla oli näiteks Jaan Sandra kogutud juttude väljaanne („Kahru-

⁴ F. Vanahunt, Ilosa' ja pogana' jutu'. Koost, toim A. Kalkun. [Värska–Tartu:] Setu Instituut, Eesti Kirjandusmuuseum, 2015, lk 13–14.

kõrvaga Ivvan”, 2004) see, mis välistas tema üleskirjutuste kasutamise „Sõsara sõrmeluudes”? Miks ei võiks aastatelt üsna noor vanemteadur Merili Metsvahi koostada uusi jutuväljaandeid, milles oleks esimese puudusi välditud?

Aga praegunegi raamat sobib lugejaile, kes hoiavad eemale akadeemilistest väljaannetest nende ehmatavate

ATU lühendite ja numbritega, samuti nagu liiga värvikirevatest ja lapseliku kujundusega muinasjuturaamatutest. Ilmselt on need noored sooteadlikud naised, kes „Sõsara sõrmeluud” kätte võtavad ja uhkelt ennast sellega näitavad. Kindlasti nad ka loevad.

KRISTI SALVE